

Віталій Радзівський,
кандидат культурології, доцент
кафедри теорії та історії культури
Київського національного
Університету культури і мистецтв

ПРО ВИХОВНИЙ АСПЕКТ ПРАВОСЛАВНОЇ ДУХОВНОСТІ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В 1941–1945 РР.

В статті аналізується малодосліджена проблема православної духовності в 1941–1945 рр. Ця проблема повстала у зв'язку з суспільними трансформаціями і потребує належного дослідження, зокрема, у галузі культурології. Автор торкається необхідності осмислення цих важливих соціокультурних явищ, у першу чергу, у культурологічному, педагогічному та історичному вимірах та значення і осмислення підвищення місця і ролі православної духовності в умовах Великої Вітчизняної війни.

Ключові слова: культура, православ'я, культурологія, війна, духовність, Велика Вітчизняна війна, історія, педагогіка.

В статье анализируется малоисследованная проблема православной духовности в 1941–1945 гг. Эта проблема возникла в связи с общественными трансформациями и подлежит должному исследованию, в частности, в области культурологии. Автор касается необходимости осмысления этих социокультурных явлений, в первую очередь, в культурологическом, педагогическом и историческом измерениях и осмысления повышения значения и роли православной духовности в условиях Великой Отечественной войны.

Ключевые слова: культура, православие, культурология, война, духовность, Великая Отечественная война, история, педагогика.

The problem of Orthodox spirituality in 1941–1945 is analyzed in the article. The problem become relevant due to social transformations and requires research in the field of education. The author underlines the necessity of comprehension of these sociocultural phenomena in cultural, pedagogics and historical dimensions and increase understanding of the importance and role of Orthodox spirituality in the Great Patriotic War.

Key words: culture, orthodoxy, culturology, war, spirituality, Great Patriotic War, history, pedagogy.

У вітчизняному науковому дискурсі все частіше мова йде про християнські духовні цінності та їх виховний потенціал. Сучасна ґрунтовна виховна рефлексія неможлива без залучення традиційного народного досвіду, який має свої підвалини у культуротворчому й державотворчому потенціалі християнської духовності. Саме християнська модель виховання була тим донором, що століттями вдосконалював українське суспільство, перетворював кожну людину в більш довершену й досконалу духовну особистість. Християнське виховання і сьогодні, у незалежній Українській державі, відкрите для усіх і кожен може стати реципієнтом найкращих надбань українського та світового православ'я.

Концептуально важливо наголосити на тому, що історичний досвід засвідчує: у складні часи значна частина населення звертається до релігійних надбань своїх предків. У період II Світової війни на території СРСР відбулися суттєві зміни не лише в релігійному житті (відкриття багатьох церков, монастирів і окремих церковних навчальних закладів, відновлення патріаршества тощо), але і, на думку дослідників (В. Король, В. Ципін та ін.), відбулось збільшення рівня релігійності, посилився інтерес до православного виховання та релігійної культури у широких масах населення; відбувалась (хай і недовго) зміна ментальної парадигми, часткове повернення до джерел.

Необхідно зазначити, що Україна завжди займала особливе значення в європейській історії, культурі та політиці, а важливим чинником у цьому була традиційна система християнської аксеології, чий великий виховний потенціал розкривався на наших землях протягом століть (починаючи зі шкіл та інших систем підготовки часів святих Володимира Великого та Ярослава Мудрого, враховуючи Острозьку та Києво-Могилянську Академії, численні духовні семінарії, училища, гімназії та університети, усе те, що існувало на наших землях до початку XXI ст.). Напевно, СРСР не зміг би перемогти у Великій Вітчизняній війні, якщо б не патріотизм та самовідданість мільонів українців, у вихованні яких був і значний віковий вплив православних традицій та систем виховання. Причому важливу роль відігравав не лише потужний матеріальний чинник, який був в Україні [11], але і щирий патріотичний духовний настрій, закладений ще добільшовицьким, православним світоглядом, освітою, культурою та вихованням, а, отже, педагогічна складова у боротьбі та у перемозі СРСР посідала вагоме місце. Ключові позиції української народної моралі століттями зводились до християнських духовних цінностей, чий виховний потенціал хоча постійно і використовувався, проте ніколи не вичерпувався. Ці цінності стали базою і для виховних систем XX і XXI ст.

Мета статті – осмислення актуальності християнської аксеології та її виховного потенціалу, ментальних особливостей рефлексії православної духовності у дискурсі контраверсійних та недостатньо досліджених питань у період Великої Вітчизняної війни.

Україна і українська культура у 1941–1945 рр. викликала інтерес у багатьох вчених (А. Айсфельд, О. Іванов, М. Коваль, В. Король, П. Медведок, О. Потильчак, О. Салата, А. Чайковський та ін.) [1–12]. У традиційній духовності чимало вчених (В. Король, О. Потильчак, О. Салата та ін.) [1–3; 5; 7–10; 12] бачать одне з вагомих джерел народної моралі, своєї правди та справедливості. Замало було просто агітації за безстрашну смерть за Батьківщину [3, с. 65]. Мав рацію О. Довженко, що недоречно «вчити класом» [3, с. 87], а тому необхідно віддавати належну увагу виховному потенціалу християнства, традиційній духовності, тому, що перевірено на позитивному багатостолітньому досвіді.

Українців А. Гітлер у квазівихованні, зухвалій неправді та безсоромній інформаційній брехні [10] зараховував до «родини кроликів», які «будь-яке знання, дане їм, у кращому випадку перетворять на напівзнання» [3, с. 184]. Гітлер неодноразово у вихованні обстоював позицію, що «Принципова лінія для нас абсолютно зрозуміла – цьому народу не треба давати культуру» [3, с. 184]. 11.04.1942 р. фюрер уточнив свою освітньо-виховну позицію, наголосивши, що «жоден учитель не повинен приходити до них... Якщо росіяни, українці, киргизи та інші навчаються читати і писати, то нам це лише зашкодить» [3, с. 184]. Який би не був жорстокий і жахливий радянський режим, але ліквідацію неписьменності та підвищення (хай і недолуге та своєрідне) культури більшовицькі ідеологи все-таки дозволяли. Для фашистської моделі навчання і виховання українців, ще процитуємо Гітлера, було важливим, «щоб інтелігентна українка замість того, щоб вчитися на Україні, виробляла у Німеччині детонатори» [3, с. 324]. Окупаційний фашистський режим був антинародним, антидуховним та антиправославним. Так, «серед німців, – зауважував фюрер, – спостерігається прагнення зберегти місцевому населенню їх власні звичаї, традиції у повсякденному житті і навіть деякі спроби підняти життєвий рівень. Це повинно бути категорично заборонено» [3, с. 143]. Одним із репрезентативних злочинів гітлерівців був вибух 3 листопада 1941 р. в Соборі Успіння Пресвятої Богородиці Києво-Печерської Лаври, внаслідок чого собор перестав існувати.

Необхідність повернення до традиційного виховання усвідомлював і Й. Сталін (звідси зміна систем підготовки кадрів, запровадження нагород на честь видатних діячів минулого, введення погон тощо). Після жовтневої революції 1917 р., вперше 4 вересня 1943 р. в Кремлі Й. Сталін (разом з В. Молотовим і Г. Карповим, майбутнім головою Ради у справах церкви при Раднаркомі) зустрівся з керівництвом православної церкви: митрополитами Сергієм та Олексієм і митрополитом Київським Миколою. Тоді церковними діячами було отримано згоду від Сталіна на проведення Архієрейського собору та обрання патріарха, повернення храмів і частини репресованих священослужителів і т.д. Як пише О. Швечіков, з 1941 по

1951 рр. число зареєстрованих православних парафій зросло майже в 5 разів і склало приблизно 14,5 тис., кількість монастирів досягла 89 (з 4,6 тис. ченців) [1]. Для порівняння: до жовтня 1917 р. Руська Православна Церква мала 48 тисяч парафіяльних храмів, близько 25 тис. каплиць, більше 100 тис. священнослужителів, з яких близько 130 архієреїв, 35 тис. парафіяльних шкіл, 58 духовних семінарій, 4 духовних академії. А, як зазначає О. Швечіков, на території СРСР (без приєднаних напередодні війни Західних областей України і Білорусії) на початок 1941 р. було лише трохи більше 100 діючих храмів, а тільки в 1936 і 1937 роках було заарештовано більше 70 єпископів та знищено понад 50 тис. священнослужителів. Знаковим стало прийняття митрополитом Сергієм у 1943 р. титулу «Патріарх Московський і всея Русі» (патріарха Тихона звали патріарх «Московський і всея Росії»). Слово «Русь» нагадувала про славетну Київську державність [5; 7; 8].

Місцєблюститєль патріаршого престолу митрополит Сергій (Старгородський) вже 22 червня 1941 р. звернувся з посланням до «Пастирів та вірних Христової Православної Церкви», проголосивши про благословення Небесної церкви на народний подвиг, а у цьому благословенні був і святіший виховний компонент. Він, згадуючи Олександра Невського, Дмитра Донського та інших численних захисників Батьківщини, зокрема, і з педагогічною метою писав: «Жалюгідні нащадки ворогів православного християнства хочуть ще раз спробувати поставити наш народ на коліна перед неправдою». Текст закінчувався словами: «Господь нам дарує перемогу».

Жорстокість окупантів (лише в Бабиному Яру загинуло 100 тисяч осіб, а «на окупованих землях України в 1941–1944 рр. було знищено приблизно 1,8 млн. радянських військовополонених» [1, с. 352–353], загарбники вивозили тисячі дівчат та юнаків, мільйони тонн зерна, численні матеріальні цінності і навіть родючі чорноземи. У православних храмах служили молебни за перемогу СРСР і збирали кошти (у Фонд оборони віруючими було внесено понад 300 млн. руб.); на церковні кошти в СРСР була створена ескадрилья Олександра Невського та танкова колона Дмитрія Донського.

«Не по-більшовицьки «Товариші», а по-православному – «Брати і сестри!» (і навіть більш смиренно – «Брати і сестри! До вас звертаюсь я, друзі мої!»), – казав Й. Сталін 3 липня 1941 р. у зверненні до громадян СРСР. З часом, у митрополита Сергія домінуватиме ідея, що не свастика, а Хрест має очолити нашу християнську культуру і християнське виховання.

Керівник православної церкви пізніше зазначив, що в неділю всіх святих, що в землі нашій просіяли, ворог напав на нашу Вітчизну, і все це закінчилось на Пасхальному тижні. Православні були і у ставці Верховного Головнокомандуючого. Маршал Борис Шапошников носив образ святителя Миколая і щоденно молився. На зміну йому начальником

Генштабу був призначений Олександр Василевський, випускник духовної академії, син священника і дочки псаломщика. Збереглась молитва командарма Василя Чуйкова, написана його рукою. Георгій Жуков возив із собою на фронт ікону, а у знак подяки та вшанування передав київському Володимирському собору велику ікону Божої Матері. При цьому, у Православній Церкві завжди особливе місце займала Україна, а у часи II Світової війни діяльність не лише українців у цілому, а й окремих українських діячів заслуговує на особливу увагу. Так, наприклад, митрополит Київський Микола (Ярушевич) неодноразово був у епіцентрі бойових дій. Він здійснював богослужіння біля місцевості, де проходили запеклі бої. У 1943 р. за редакцією митрополита Київського Миколи (Ярушевича) було видано збірник документів «Русская Православная Церковь и Великая Отечественная война». Знаковим було й те, що 4 лютого 1945 р. саме митрополит Київський дав щойно обраному патріарху всея Русі Олексію I куколь і виголосив патріотичну промову.

СРСР захищав свої інтереси, для нашого народу війна була справедливою і священною. Водночас, після стрімкого, динамічного наступу німецьких військ, масового вбивства ними наших людей, значна кількість мирного радянського населення, особливо відчуваючи неспроможність офіційної радянської влади (та ще і жорсткості НКВС) зупинити страшну навалу, змушена була звернутися лише до традиційних цінностей, серед яких особливе місце займала православна духовність [4]. Особливістю християнських духовних цінностей є те, що вони є базою загальнолюдської моралі. Вони не обмежуються Декалогом Моїсея, не лише забороняють красти і вбивати. Християнські цінності – це чесність, порядність, щирість, щедрість, доброзичливість, відвертість, справедливість, милосердя та чимало інших людських якостей, які є основою для традиційного виховання та щирого вдосконалення. Християнські цінності мають величезний виховний потенціал, тому що базуються не лише на проблемах сьогодення та «світу цього», а мають глобальну екстраполяцію на всі часи та народи. Основним підґрунтям християнських цінностей є любов та справедливість, які охоплюють навіть потойбічні уявлення, вічні поняття та нескінченні блага.

Тисячу років, – починаючи з часів князя Аскольда, княгині Ольги, а ще більше після 988 р., – християнство посідало важливе місце у духовності автохтонного населення Русі-України. Відома теза академіка Д. С. Лихачова, – що з Хрещення Русі взагалі можна починати історію вітчизняної культури (російської, української і білоруської) – є цілком слушною [5–7]. Безперечно, з X ст. християнство стало цивілізаційною, національною, рідною, культуротворчою і державотворчою релігією східних слов'ян [7–9]. Важко не погодитись з академіком П. Толочко у тому, що ще в Київській Русі у X–XIII ст. «основою світоглядного і морального розвитку давньоруського суспільства X–XIII ст. було все ж

таки православне християнство» [12, с. 106].

Після розпаду СРСР на пострадянському просторі з'явилися так звані «містичні» пояснення перемоги СРСР у II Світовій війні, які згадують численні дива, появу святих і Божої Матері та їх поради, моління, допомогу людям та накази [див.: 4, с. 238–241].

Можна по-різному ставитися до минулого, але забувати найкращі зразки християнських духовних цінностей та їх виховний потенціал не варто. Релігійний чинник мав значення і в часи диктатури воєнничого атеїзму. Перепис населення 1937 року засвідчив, що більшість населення СРСР вважали себе віруючими (57 %). Перемозі у війні, крім багатьох інших умов, допомогла і традиційна релігійна віра. Архетипи українців 40-х рр. XX ст. повертали наших людей до духовного спадку їх дідів, прадідів та прапрадідів. Переважна більшість українців мужньо воювали з окупантами і, за свідченнями багатьох джерел [1, с. 319–366], з шаною і повагою починали відноситися до православної церкви, до християнських духовних цінностей та їх виховного потенціалу, який поширювався на наших землях протягом тисячоліття, але залишався нерозкритим та нереалізованим до кінця.

Радянський уряд, враховуючи народні традиції та роль і значення християнських духовних цінностей і їх виховний потенціал в нашій історії та культурі, змушений був у 1944–1947 рр. передати православній церкві 1270 храмів. Так, на 01.01.1948 р. діючих православних церков було 14 329, а на 01.01.1949 р. православна церква в СРСР мала 14 477 храмів, у яких правили служби. Цікаво, що «кожен сьомий воїн Радянської Армії був з України, близько 300 представників нашої держави були в числі вищого командного складу збройних сил» [1, с. 319–320]. Більшість православного духівництва в СРСР мала українське походження. Україна була серцем православної духовності. Так, на Україні наприкінці війни було 7547 храмів, а, наприклад, на Далекому Сході їх практично не було (на Камчатці, Сахаліні, Чукотці та Колимі не було жодної церкви). У значній мірі український менталітет, цінності та традиції в силу культурно-історичних реалій пов'язані з православною вірою, базуючись на її освіті, культурі та вихованні.

У народній культурі у 1943–1949 рр. відбувалося повернення до традиційних християнських духовних цінностей та до їх виховного потенціалу. Знову почав поширюватися іконопис, зазвучали колядки та щедрівки, почали будуватися храми, але це «змушене» відродження було недовгим. Режим повернувся до репресій, воєнничого атеїзму та антинародних ідеологем, змінюючи домінуючий ідеологічний модус і знову беручи на озброєння утопічний більшовицький вектор розвитку [4, с. 345; 5–10]. Справжня сила народного духу, народний патріотизм, українська щирість та самовідданість, любов до своєї землі, родини і Батьківщини мали у своїй основі християнські духовні цінності та їх

виховний потенціал, та майже нічого не мали спільного зі сталінськими закликами, більшовицькими стереотипами, партійним та атеїстичним векторами та вузькими класовими моделями розвитку. Сталін це зрозумів і звернувся до традиційної духовності, до переможних історичних прикладів народного духу. Призивати воювати за партію і вождя було безглуздом, це переконливо засвідчили, зокрема перші жахливі місяці трагічних поразок та невдач не лише радянської армії, а всієї сталінської моделі управління.

Звернення до народних витоків, до святих і близьких ідеалів дідів та пращів, до захисту рідної домівки та свого ближнього стали надійним та вагомим, зрозумілим і ясным джерелом народної свідомості та людського самозахисту. У індивідуальному самоусвідомленні православна духовність посідала далеко не останнє місце. Мав рацію російський письменник, учасник багатьох військових подій В. Астаф'єв: «Якби нами керували і командували тільки політвідділи, ми б програли війну за півтора місяці» [3, с. 69]. Напевно, не буде перебільшенням зауважити, що сталінська ідеологія прогнала війну, а у священній, народній антифашистській війні перемогли християнська мораль, традиційна культура і духовність, високий рівень свідомості та наші традиції виховання (православна педагогіка у цілому).

Отже, проблема розвитку історії педагогіки в українському культурному просторі у 1941–1945 рр. у контексті православної духовності відноситься до малодосліджених й дискусійних. Важливо наголосити на значенні традиційних цінностей у роки II Світової війни, на ролі та місці християнської віри та моралі, системі виховання та аксіології, враховуючи їх актуальність, відносну наукову новизну, важливість для патріотичного виховання, ментальної парадигми майбутнього та наукової рефлексії. Вони заслуговують на вивчення у ґрунтовному, всебічному, неупередженому і справді щирому та об'єктивному науковому дискурсі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / уклад., комент. В. Ю. Короля. – К. : ВЦ «Академія», 2002. – 448 с. – (Альма-матер).
2. Король В. Ю. Історія України : навч. посіб. / В. Ю. Король. – 2-ге вид., доп. . – К. : ВЦ «Академія», 2008. – 496 с.
3. Кучер В. І. Україна 1941–1945: трагедія народу за фасадом Священної війни : монографія / Кучер Володимир Іванович, Потильчак Олександр Валентинович. – К.; Біла Церква : ТОВ «Білоцерковдрук». 2011. – 368 с.
4. Россия перед вторым пришествием. Материалы к очерку русской эсхатологии / составитель Сергей Фомин. – М. : Свято-Троицкая Сергиева Лавра, 1993. – 385 с.
5. Радзиевский В. А. Избранные произведения к 1025-летию Крещения Руси / В. А. Радзиевский. – К. : Издательство «Логос», 2013. – 248 с.

6. Радзівський В. О. Нотатки з субкультури аномії : монографія / В. О. Радзівський. – К. : Видавництво «Логос», 2012. – 368 с.
7. Радзівський В. О. Про теорію та історію субкультур: нариси до субкультурології : монографія / В. О. Радзівський. – К. : Видавництво «Логос», 2013. – 276 с.
8. Радзівський В. О. Православ'я як альтернатива кримінальній субкультурі : монографія / В. О. Радзівський. – К. : НАКККіМ, 2012. – 98 с.
9. Радзівський В. О. Фітокультура та антианомія як елемент субкультури в ритуалах Середньовічної Русі: нотатки до фітокультурології та юридикокультурології : монографія / В. О. Радзівський. – К. : НАКККіМ, 2011. – 228 с.
10. Салата О. О. Формування німецького інформаційного простору в Рейхскомісаріаті України та в зоні військової адміністрації (червень 1941–1944 рр.) : монографія / О. О. Салата ; Донецький національний ун-т. – Донецьк : Норд-Прес, 2010. – 361 с.
11. Салата О. О. Внесок України у зміцнення матеріально-технічної бази СРСР у період оборонних боїв (22 червня – грудень 1941 р.) : дис. ... кандидата іст. Наук : 07.00.01 / Салата Оксана Олексіївна. – К., 2004. – 222 с.
12. Толочко П. П. Київ і Русь : вибр. тв. 1998–2008 / П. П. Толочко. – К. : ВД «Академперіодика», 2008. – 348 с.